

VALSE MÉLANCOLIQUE [1]

Фрагмент

Не можу слухати меланхолійної музики.

А вже найменше такої, що приваблює зразу душу ясними, до танцю визиваючими граціозними звуками, а відтак, зрікаючися їх незаметно, ллється лиш одною широкою струєю смутку! Я розпадаюся тоді в чуття і не можу опертися настроєві сумному, мов креповий флер, якого позбутися мені не так легко. Зате, як пронесеться музика блиску, я подвійно живу.

Обнімала би тоді цілий світ, заявляючи далеко-широко, що музика грає!

І класичну музику люблю.

Навчила мене її розуміти й відгадувати по "мотивах", одна з моїх товаришок, якої душа немов складалася з тонів і була сама олицетворена музика.

Вона вічно шукала гармонії.

В людях, в їх відчутті, в їх відносинах до себе і до природи...

* * *

Нас мешкало разом три товаришки.

Зразу лише дві. Одна малярка і я. Була вже майже укінченою артисткою і працювала саме над одним образом, який хотіла продати і

поїхати до Італії, щоб побачити тамошню штуку [2] та найти й собі дорогу до неї.

Мала двадцять і кілька років, була знімчена полька і брала своє заняття дуже поважно. Дразлива і химерна, коли малювала, була в щоденнім житті наймилішою людиною.

Тішилася великою симпатією межи своїми товаришками по заняттю, а навіть і самі професори, гострі подеколи до нечемності супроти своїх учеників і учениць, любили її по-батьківськи і робили їй свої закиди й уваги в найлагідніший спосіб, щоб лиш не діткнути її. "Das schönste Glückskind" [3] — називали її, вона й сама не називала себе інакше як: "Ich — das Glückskind". [4]

Я прилагоджувалась до матури [5] бо хотіла бути учителькою.

Вчилася музики, і язиків, і прерізних робіт ручних, ба — і все інше, що лише можна було, забирала я в себе, щоб стало колись капіталом і обернулося в хосен. Маєтку я не мала, а життя, вибагливе, мов молода дівчина, жадало свого.

Знайомі з наймолодших літ, ми мешкали разом.

Мали дві великі кімнати, елегантно уряджені, майже з комфортом, бо моя товаришка була з доброї родини і, хоч не розпоряджала великими фондами, була претензійна і розпещена. "Я не можу зрікатися всього так, як ти!" — говорила не раз роздразнено, коли я напоминала їй числитися ліпше з грішми і зрікатися деяких приємностей.

— Мовчала б ти! — лютилася.— Ти сього не розумієш. Я — артистка і живу відповідно артистичним законам, а ті вимагають трохи більше, як закони такої тіснопрограмової людини, як ти! Ти можеш обмежитися на своїм ґрунті, бо мусиш; він вузький, але моє поле широкіє, безмежне, і тому я живу таким життям. Тепер іще не вповні таким, але колись

пізніше, як стану цілком своїм паном,— розмахну крилами під небеса. Так наказує чуття артистичне. Я беру все зі становища артизму. А й ти повинна звертатися за ним; усі, цілий загал. Коли б усі були артисти освічені і виховані, почавши від чуття аж до строю, не було б стільки погані й лиха на світі, як тепер, лиш сама гармонія й краса. А так? Що округ нас? Лише ми одні піддержуємо красу в житті, ми, артисти, вибрана горстка суспільності, розумієш?

— Розумію.

— Розумію! Ти й не здібна мене розуміти. Не знаю, за що я, властиво, люблю тебе,— перепрошувала мене відтак, ніби *en passant*! [6] — Критикуєш мене занадто. А все своїм міщанським розумом, вузькими домашньо-практичними поглядами і старосвітськими замахами жіночності. Відорвися раз від ґрунту старих фрагментів і перекинься в який новіший тип, щоб я від часу до часу черпала з тебе якусь скріплюючу силу... щось новітнє!

— Годі, голубко, остануся вже старим типом, — відказувала я спокійно, бо знала надто добре її натуру чисту й без фальшу, щоб обурюватися її наскоро киненими словами. Противно, я постановила собі вже в сотий раз не відриватися від "ґрунту старих фрагментів", а оставатися тою самою, що досі, сторожити над нею, що в погоні за красою не зважала на лиховісні підшепти перепон життя і була би не одно горе перетерпіла, коли б не я... І хоч я не була ніяким новітнім типом, не мала жодних претензій до титулу "вибраної істоти", або "расової людини", — все ж таки розуміла її і знала, як і коли гамувати ту справді артистичну натуру, а коли додавати охоти до польоту й піддержувати в добрій вірі на будучність.

— Коли останемося незамужніми жінчинами, — говорила (слова "стара панна" ненавиділа), — то будемо також разом жити. Візьмемо собі ще третього члена в компанію, бо двох замало і не можна ніякої програми, ні статутів уложити, і будемо жити. Випробуємо третього компаньйона, з яких прикмет складається він, який у нього темперамент,

як завелика освіта, як задалеко сягає поглядами в минувшість або будучність, а відтак приймемо. Потім най надходять на нас ті страшила, якими лякають перед незамужністю, як — самотність, безпомічність, дивацтво і т. ін. Ми не будемо самотні. Не будемо смішні, не будемо, так сказати б, бідні. Будемо мати своє товариство, розуміється й мужчин, бо без мужчин — монотонно, і будемо собі жити по душі. Тоді юрба переконається, що незамужня жінка — то не предмет насміху й пожалування, лише істота, що розвинулася неподілено. Значить: не будемо, приміром, жінками чоловіків або матерями, лише самими жінками. Ти розумієш? Будемо людьми, що не пішли ані в жінки, ані в матері, а розвинулися так вповні... Я не кажу, що йду саме до того ідеалу. Я живу штукаю, і вона вдовольє цілковито мою душу; може бути, що й віддамся, не знаю, але коли не віддамся, то певно не буду застрашеною птахою, що мов цілий світ просить о прощення, що мужа не має... А ти?

— Я також, Ганнусю.

І я справді годилася з нею. Чому не жилось би двом-трьом незамужнім жінкам, коли згоджувались би своїми натурами, відповідали собі посполу в вимогах інтелігенції краще, як поодинокую? Се була також одна з таких новітніших думок, на які я з своїм "неартистичним міщанським розумом" не могла здобутися!..

Вона панувала наді мною, мов над якою підданою, і хоч я могла розпоряджувати своєю волею так вповні, як вона, і супротивитися їй, — я, проте, не чинила сього ніколи. Мене не боліло те підданство під її вдасть; сила якоїсь відпори не прокидалася в мені ніколи. Противно, коли виїздила не раз у своїх інтересах на час із дому, я навіть тужила за нею. За нею і за тою силою, що йшла від неї і надавала цілому нашому окруженню характер і якесь життя...

Була гарна сама собою. Ясна, майже попеляста блондинка, з правильними рисами і дуже живими блискучими очима. Збудована була прегарно... А що в своїх постановах була скоро й консеквентна, — я

любила її безгранично, пристосовувалася до неї без надумування, і, мов та ріка, плила я спокійно виробленим нею руслом, щоб знов, як ріка, згубитися, може, і з іншими такими, як я, в житті, як у морі...

Мабуть, за те любила вона мене і називала своєю "жінкою"... Так жили ми вдвійку в гармонії довгий час.

Я вчилася пильно до своїх різnorodних іспитів, а вона малювала. Образ, над яким працювала невсипуче з розгорілими щоками, яким була перейнята до глибини душі, була велика копія образу Корреджо "Віроломна". Малювала в переконанні і гордй вірі, що він удасться їй. Мабуть, то й розпалювало її талант і довело, що добилася цілі...

Одного разу йшло нам фінансове круто; а що найгірше – властитель дому підвищив чинш за кімнати.

Артистка роздразнилася.

Кидала речами об землю, роздирала ескізи, проклинала свою долю, що виглядала, як дрантива дівчина, і божилася, що воліла б таки зараз осліпнути, як бути даліше маляркою...

Я ходила спокійно за нею, підносячи речі й відбирала лагідно рисунки з рук, ховаючи їх незаметно, щоб не попалися їй наново в руки, придумуючи при тім, як би то зарадити лиху.

— Приберу ще годину англійської мови, і буде все добре,— успокоювала я її, а вона плакала, нарікаючи заодно на своїх родичів, що посилали їй, на її думку, замало грошей.

— На те я не згоджуся, — перебила мене. — Гаруєш і так доволі тяжко. За книжками і зошитами ти вже й так втратила почуття свободи і зробила з себе якусь машину... Чиста погань із таким життям, що не мало собі кого на наругу вибрати, та нас!

— Чому не взяти мені годину? — боронилася я. — Від шостої до сьомої вечором маю саме вільний час. Замість ходити на виклади науки якоїсь там "гармонії" буду кого вчити французької або англійської мови, і зробимо біді кінець. Послухай мене, Ганнусю,— просила я її, — і пристань на те...

— Не хочу! Ліпше попродам усі свої образки! Оцей, і той, і он той...

На се не могла знов я пристати. Знала надто добре, що значив у неї кожний образок, як була до кожного з них прив'язана, і яку долю призначила кожному з них. В кожному образку була, як не раз говорила, якась частина її істоти, а тепер мали б іти дорогою простого крамарського товару? Ні, я не згодилася. Придумала щось інше. Придумала й сказала. Взяти до спілки третього компаньйона — і відносини зараз поправляться.

Вона дивилася хвильку своїми блискучими, з плачу почервонілими, очима на мене, а відтак відтяла, що не пристане. Саме тепер брати чужу людину до спілки, коли вона сидить над викінченням образа, — праця така вимагає сама собою найліпших обставин. Чи я не зрозумію ніколи, що се значить "артизм" і що се таке - "твори"? Чи се значить крутити корбу, шити на машині або плести панчохи? Чи я вже цілком отупіла з того дурного бубнення, придуманого навмисне на те, щоб систематично задавлювати найтонші зворушення до свобідного розвою індивідуальності? Брати тепер чужу людину в хату, яка щонайменше буде балаклива, з лиця бридка і, розуміється, без крихти артистичної освіти, бог знає з якими некультурними привичками — чиста розпука!

— Чому се має бути зараз якась найгірша істота? — спитала я, вже потрохи роздразнена вибухами артистичної натури. — Будемо ж вибирати третю товаришку; коли не сподобається, не приймемо!

— Ага, певно, ти не приймеш із твоїм божеським серцем, що наказує ближнього любити більше, як себе самого...

— Ганнусю, будь добра! — просила я. — Ти замучуєш мене своєю вічною опозицією! Що ж робити, як нема іншого виходу? Як знаєш що ліпше, то скажи, і я згоджуся з тобою, а коли ні, пристань на мою раду.

Вона погамувалася, побачивши, що діткнула мене.

Задержалася перед своїм великим образом і, усміхаючись гірко, сказала:

— В чім я коли опоную? Я є лише німим послухачем свого таланту, але такі, як ти, Марто, такі, як ти, творять ту велику силу, що пригноблює таких, як я. Масою пригноблюєте ви нас, поодиноких, і ми загигаємо, мов той цвіт без насіння, через вас. Але ти, як індивідуальність, того несвідома, і тому не розумієш того...

Відтак кількома кроками підійшла до мене.

— Гніваєшся, Мартухо?

Я не відзивалася.

— А я тобі кажу, Мартухо, що царство на землі належить все-таки до тебе.

— Та що там...

— А я тобі кажу, Мартухо, що царство на землі належить все-таки до тебе. — І, обнявши мене бурливо за ший, шукала вогкими очима на моїм лиці гніву.

Я не могла ніколи довго гніватися на неї. Знала добре, що коли б я справді була загнівалася на неї, вона не успокоїлась би доти, доки я не сказала б їй хоч кілька разів, що "не гніваюся".

Була незвичайно доброго серця: отут в одній хвилі кидалася, гарячилася й змагалася, а вже в другій — була добра. Товариство, в яке входила, і товаришки, що її любили, розпестили її, догоджуючи їй у найменшій дрібниці, боготворячи її задля краси й таланту та задля її оригінальних помислів. Належала до різних товариств, не жалувала нічого, а визичуваних товаришкам грошей не приймала ніколи назад. Любила над усе елеганцію, називаючи се третьою важною заповіддю в умовах до щастя; бувала через се не раз навіть несправедлива в осуді людей, але до елеганції тягло її, мов дитину до чічки. [7]

— Спустися на мене, що я не впроваджу тобі жодного невідповідного матеріалу в хату, що ти й твоє артистичне milieu [8] не будете вражені ані його видом, ані поведенням. Вже я постараюся. І я щось розумію!

— Ого! — усміхнулася вона. — І "ви" щось розумієте? Розумієте прекрасно подавати чай, маєте всі здібності доброї господині, матері й жінки, ви славний рахмістр і будучий стовп родини, але на психології, барвах і нюансах артизму ви не розумієтеся. І тому боюся дуже, що ви впровадите мені в кімнату слона. Судячи по вашім добрім серці, ви готові приймати першу-лішпу швачку до спілки, коли лише викажеться свідоцтвом моральності — розуміється, міщанської — і божим виглядом...

— Не бійся! — відповіла я. — Я ж навчилася вже від тебе добачувати артизм у житті, а щодо невеликих тонкостей у людях, то їх відчуває мій інстинкт. Він був мені завсіди найліпшим провідатором.

— Побачу.

— Побачиш.

— Але пам'ятай! Коли вона буде з виду "неможлива", значить — і погана, і без манір, — я не сідаю з нею до столу.

— Можеш.

— Чи ти маєш уже кого на думці, що ти така певна, що задоволиш мене?

— Ні. Але я певна, що найду відповідну істоту.

— Ну, то роби, що хочеш.

Я сказала, що ні, що не маю ще нікого на думці, і я справді не мала ще нікого на думці, ба не мала навіть поняття, ні прочуття, хто був би саме найвідповідніший до спілки, а однак... саме в тій хвили, як я сказала слово "ні", появилось перед моєю душею на хвильку, пересунулося, мов образ, якесь дівоче лице, змарніле, з смутними очима, і на хвилю одну прошибло мене якимсь предивним смутком, мов почуттям не сказанного жалю, ніжно, ніжно, перельотно, — і ще не прийняло форми, як уже й згубилося...

Чи я знала когось подібного?

Ні!

Бачила де?

Мабуть — ніколи. Хіба що, може, деколи на вулиці подибала?

Може...

* * *

Ми виставили карточку на покій і ждали на спілку.

Одного дня — се було вже в грудні — вернули ми обі пополудні додому, а доходяча жінка, що обслуговувала нас, віддала нам білет від незнайомої якоїсь "пані", що приходила задля мешкання.

Ганнуся кинулася жадібно на білет, майже вирвала його з рук старої. "Софія Дорошенко", — прочитала вголос крізь густий чорний велон, що ослонював її свіже рум'яне личко, а відтак оглянула цікаво білет на всі сторони... Був вузької продовгуватої форми з золотими беріжками. На нім не було нічого написано і лише ледве помітний тонкий запах фіалковий ішов від нього...

— Хто се? — звернулася цікаво до мене.

Я здвигнула плечима і, забравши білет від неї, прочитала так само вголос "Софія Дорошенко", як вона, і, як вона, оглянула чистий білет на всі сторони.

— Як була убрана? — питала Ганнуся. — Красно?

Стара здвигнула плечима:

— Або я знаю? Не вважала. Відай якось чорно, відай не дуже красно... голову мала обвиту поверх шапочки шовковою шаллю, такою, як паннунця беруть до театру, лише що чорним, але, впрочім... не так, як ви, паннунці мої! — І з тим погладила люб'язним боготворячим якимсь рухом по рукаві Ганнуся, що мала на собі прегарний темно-синій костюм, обшитий правдивими кримськими баранками, й таку саму шапочку й нарукавок.

— На, маєш? Не казала я, — обізвалася Ганнуся до мене, — що то якась швачка?

— Як виглядала з лиця? — питала я, відчуваючи потребу боронитися.

— Або я знаю? Якось так собі. Негарна. Лице змарніле, зі смутними очима...

— Чуєш? — І посіпала мене за рукав. — Се, певно, якась швачка, що терпить вічно на біль зубів і обвиває голову шаллю!.. Що вона казала, Катерино?

— Та що мала казати? Не казала нічого, — відповіла стара.— Питалася, чи тут кімнати до спільного мешкання і чи можна би їх оглянути?

— А ви, Катерино?

— Я казала, що можна, і показала кімнати.

— А вона?

— Оглядала кімнати, роздумувала щось і спитала, чи мешкання тепле, бо вона має фортеп'ян, і грає, і не зносить студені.

— Та-ак! — кликнула Ганнуса. — Вона має фортеп'ян і не зносить студені! Гувернантка якась! Гадає, що я прийму її з фортеп'яном? Таки зараз, аякже! Тут я буду малювати, буду потопати у своїй праці і замість, щоб мене обдавала свята тишина, буду примушена слухати дурних вправ і гам. Ні, *danke schön* [9] за таку гармонію. Може, будеш ласкава зрозуміти, що се річ неможлива — входити з двома об'єктами в спілку. Се, певно, якась учителька, що мозолиться цілу днину з дітьми, а вечором гримає по фортеп'яні, щоб оживити свої отупілі нерви. Тепер я вже знаю. Шаль поверх шапки, змарніле лице зі смутними очима, чорно убрана... о, ми знаємо сей тип! — І, сказавши се, отворила широко двері від кімнати й поплила гордо в своїм ніби гніві до хати.

Я осталася ще на хвильку в кухні біля старої, задивившись без думки на білет...

За хвильку появилася знов артистка.

— Чого стоїш тут? — спитала. — Що хочеш іще довідатися?

— Та нічого, — відповіла я.

Мені стало маркотно. Я хотіла спротивитися їй. Перший раз у житті спротивитися цілком поважно, а тут я не могла. Хто се був? Якого роду людина? Причина, що вона грала, не промовляла за неї. Хто знає, як грала, скільки грала!.. А тут справді Ганнуса потребувала спокою, я потребувала спокою... Що тут робити?

— І що ще казала? — звернулася до старої.

— Казала, що прийде за два дні й поговорить із паннами.

— А більше нічого?

— Ні. Ага, казала ще: "Тут красно; промовляє до душі..."

Ганнуса отворила широко очі:

— "Промовляє до душі!" — повторила. — Диви, диви... артистична атмосфера зворушила її, але вона... як вона була убрана, Касунечко, як? — усміхнулася свавільно...

— Або я знаю як? — відповіла стара нетерпливо. — От виділа, що якось чорно, що один гудзик її пальта баламкав уже на нитці, і що рукавички на пальцях були порозпорювані чи подерті, а впрочім, що я маю кожного оглядати!

— Жінко, — звернулася Ганнуса вже поважно до мене, — я не приймаю її до спілки! Се моє останнє слово. — І, обернувшись, пішла до хати.

Я сховала білет і пішла за нею. Про те не говорили ми більше.

По обіді закинула Ганнуса лижви [10] на плечі і поїхала на совганку, а я пішла на годину конверзації [11] англійської мови.

В одної старшої англичанки, що вчила по-англійськи, сходилося два рази в тиждень більше дівчат і молодих людей і говорено по-англійськи. Се були для мене найкращі години в моїм житті...

Тут прийшло мені на думку спитатися, чи хто не знає Софії Дорошенко.

Знали її. Одна молода німочка і один студент знали її. Німочка запевняла мене, що "Sophie" [12] — се дама "höchst anständig und fein", [13] а студент сказав, що вона грає прегарно й лагодиться до консерваторії.

Звідки вона? Не знали. Очевидно, не тутешня, але з її уложення говорила інтелігенція й давала свідоцтво, що вона не пересічна людина.

— Але ж ви її не бачили? — питала мене німочка. — Вона сидить же кожного разу, під час викладів науки гармонії, саме в другім ряді перед вами...

— Ні, я її не бачила.

— Її зараз можна пізнати. Вона держиться просто... гарна і має смутні очі. Але по фризурі [14] можна її вже певно пізнати. Чешеться цілком antique [15] і обвиває голову два рази вузькою чорною оксамиткою, мов діадемою. Взагалі вона з профілю цілком type antique. [16] В неї чоло й ніс творять одну лінію... я мусила її бачити...

— Не бачила.

— То глядіть завтра, побачите її.

Вернувши додому, оповіла я все, що довідалася про неї, Ганнусі.

— Хіба прийняти її? — сказала я.

Ганнуса зморщила чоло, хотіла, очевидно, як звичайно, противитися мені, але, надумавшись, сказала:

— Приглянься їй завтра, а позавтра, як прийде і видасться нам можливою істотою, може, й приймемо.

Другого дня пішла я на виклади науки гармонії і дивилася за "спільничкою".

Добачила її. Небавом по тім, як я усіла на своє місце, явилася й вона і усіла в другім ряді, саме передо мною. Сиділа нерухомо й прислухувалася уважно теорії музики. Я не могла бачити вповні її лице. Бачила лише темне, лагідно лискуче густе волосся, уложене обережно в грубий вузол, і два рази оксамиткою обвиту голову, і потрохи лице з профілю. Профіль був у неї справді чисто класичний. Чоло й ніс творили одну м'яку лінію... Спадисті її рамена надавали їй ціху [17] якоїсь панськості, певності...

Не знаю чому, я неустанно дивилася на неї. Мене неначе тягло до неї, неначе силувало віддати їй цілу свою істоту на услугу або й ще більше: віддати всю ясність своєї душі, натхнути її тим. Сама не знаю, що таке тягло мене до неї...

"Коли б оглянулася! Коли б оглянулася! — думала я неустанно. — Чи я не бачила її вже давніше? Мусила бачити вже, коли сиділа передо мною в другім ряді... Коли б обернулася!.." Вона обернулася. Саме в тій хвилі обернулася перший раз сього вечора й глянула мені просто в очі. Великим, здивованим, майже допитливим поглядом...

Я застидалася і опустила погляд.

Вона не оберталася вже більше сього вечора.

По годині вийшла скорше від мене й зникла мені з очей.

* * *

Другого вечора коло шостої сиділи ми обі в сумраці мовчки. В кімнаті було тихо; в коминку горів огонь голосно, і світло полуміні падало червонявою тінню перед коминок і отоманку, на котрій лежала артистка, простягнувшись у цілій своїй довгості.

Була до крайності роздразнена.

Подавалася о стипендію, надіялася з певністю, що одержить її, а тут — не дістала. Спершу просто не вірила. Вона, "das Glückskind", [18] не досягнула того, що бажала! Коли пересвідчилася в неумолимій правді, плакала своїм сильним пристрасним плачем аж до утоми, аж поблідла. Відтак глузувала собі з того і з себе, а наостанку попала в роздразнений настрій, і від часу до часу переривала мовчанку не то монологами, не то питанням до мене.

Я сиділа мовчки при вікні й дивилася на вулицю.

І я була дуже пригнетена.

Один молодий професор, що приходив на годину конверзації англійської мови, почав горнутися до німочки, неначе забув, що не розмовляв досі з ніким, лише зо мною, що ми були собі найліпшими товаришами і що, почавши дискусію по-англійськи, кінчили її звичайно в матерній мові, бо мали собі стільки сказати, що по-англійськи не находили ще скоро слів, а година проминала, наче мінута.

Чому був такий невдячний? Німочка не вміла так по-англійськи, як я! Правда, запрошувала його раз у раз до себе, обіцявала бог знає що за діла від свого батька, ректора університету; а я така бідолаха супроти неї, що червоніюся вже за п'ятдесят кроків перед ним, не втяла б ніколи такого. Що подумав би він собі? Що сказала б Ганна! О Ганна! Вона не сміялася б, як із першої-ліпшої моєї неповоротності, але, скрививши вуста, лише сказала б: "Почуваєш уже зворушення? Ну, правда, тобі вже по двадцятім, — ergo [19] треба чимскоріше голівку під очіпок пхати!.." Вже як ми любилися і в усім згоджувалися, — в тім ми дуже різнилися. Вона мала багато поклонників, але сама не залюблювалася ніколи. Говорить годинами про них, подивляє в них, що красне, аналізуючи майже всі прикмети їх істот; а проте не чіпається її любов; противно, обсміває їх не раз, як малих хлопців. А вже як розпічне яку працю, то й не згадувати їй про такі речі...

Не знаю, чи сього вимагають закони вищої штуки, чи воно що інше, але я не можу так. Найменша краса вражає мою душу, і я піддаюся їй без опори. Вона — артистка, вимагає бог знає чого, — але й на неї прийде черга. А коли прийде... Ганно, Ганно! Сам плач твій знищить тебе!

Штука — то великий чоловік; але я сказала би, що любов – більший. Професор, що приходить на години конверсації англійської мови...

— Жінко!

Я прокинулася переполохана...

— Що, Ганнусю?

— Чому мовчиш так завзято?

— Що маю говорити? Не питаєшся ж мене нічого...

— Не питаюся, але говорити, проте, можеш. Ти мені щось надто жадібно бігаєш на ті години англійської конверзації і надто оживлена вертаєш. Уже, певно, засліпилася в кім? Я тебе відгадую. Стидайся... саме в посередині науки... і розлазиться в чуттях!..

Я сиділа, мов окропом опарена, просто знівечена. Вже знала!

— Ганнусю...

— Може, не правда? Тебе й сліпий відгадав би, а не то я! Але я не дурно тобі раз казала: царство на землі належиться тобі!

Відтак розсміялася глумливо.

— Я хотіла б бути такою, як ти, т. є. Мати душевні органи, засліплювати і найслабшим об'єктом свій ум; мені се здалося б. Але ні! Я й без того віддамся. Як мені лучиться ще раз таке, як нині зі стипендією, я готова віддати руку першому-ліпшому заможному чоловікові, що перейде мені дорогу, щоб тим щиріше віддатися штуці.

— Ганнусю!

— Що таке? — спитала холодно.

— Говориш так... без любові? Ти, артистка, вийшла б заміж без любові?

— Власне, тому, що я артистка. Власне, тому, що ношу в собі ще іншу силу, крім серця свого... О Мартухо! — кликнула вона нараз здавленим голосом і пристрасно зарила руки в волосся. — Ти не знаєш, як можна любити те, що люди називають артизмом, що живе в нас і заповняє нашу душу; що береться звідкись у нас, виростає, опановує нас, не дає нам спокою и робить із наших істот лише послухачів і статистів своїх! Се щось таке велике, сильне, що особисте щастя мізерніє перед тим, не в силі

вдержати з ним рівноваги в істоті! Вибагливою вдачею своєю нищить її саме в хвили, коли шлюбує їй вірність. Заглушити в собі той світ, щоб жити лише для одного чоловіка і для самих дітей? Се неможливо... любов також не вірна... мені неможливо... тому неможливо, хто носить справдішній артизм у душі!..

— Ганнусю, а як полюбиш?

— Та що там! — відкинула зневажливо. — То буду любити. Чи се вже найстрашніше в світі?.. Полюблю живий образ. Один, і другий, і третій! Коли б лише досить хороші, досить пориваючі й гідні моєї любові істоти! Коли б повні великих, перемагаючих своєрідних мотивів... а любити... байка! Я чекаю того розцвіту душі... може, сотворю в честь його... великий образ...

Потім обернулася до стіни й за малу хвилину почула я, що вона знов плаче...

Мені стало лячно.

Таких сцен я боялася завсіди дуже.

Було багато речей у житті, які брала страшно легко, ледве доторкалася їх крилами своєї вибагливої душі, а інші... падала ниць перед їх важністю; але в штуці була поважна й глибока, як море...

І з нею було тяжко дійти до кінця. Побивала мене аргументами, що, хоч і не були б признані загальносправедливими, то не були ніяк самі по собі неслухними.

Я підійшла до неї й почала втихомирювати її.

— Чим хочеш успокоїти мене? — питала мене повним, палючим, майже строгим поглядом. — Сентиментами? Сердечними фразами

вплинути на мій ум? Не накладаймо на свої душі маски. І я і ти знаємо, що я мушу виїхати в інтересі штуки за границю... мушу, мушу!

По кількох хвилях піднялася живо з отоманки й почала ходити по хаті, причім терла нервово руки, що було вже в неї ознакою найбільшої розпуки. Здавалось, туй-туй лопне головою до стіни...

Я запалила велику лампу, що звисала над столом посередині хати, і світло немов переломило критичну ситуацію, розсипуючись лагідно на всі предмети великої гарної кімнати, оставляючи лише вугли в півтіні, де стояли нерухомо листові цвіти, і тут і там плюшеві фотелі, великі букети й білі бюсти...

Хтось застукав.

Вона задержалася перелякано в хаті і звернула люто й гордо голову через плечі до дверей, — хто смів саме в тій хвилі приходити?

Я попросила увійти.

Двері отворилися, і ввійшла жінщина.

Чорно вбрана, з темно сповитою поверх шапочки головою, постава проста — вона!

— Софія Дорошенко, — звернулася лише до мене.

— Дуже нам мило, ви вже були тут?

Так; була й не застала нікого, але переказала слугою, що прийде. Вона перепрошує, що приходить у тій, трохи пізній порі, але вднину дуже зайнята; боялася, що, прийшовши скорше, не застала би мене дома, а їй залежало на тім, щоб застати мене... їй подобаються кімнати, і коли б я

не мала нічого проти того, що вона грає... вона лагодиться до консерваторії... то пристала б на всякі умови, ставлені мною, і спровадилася б зараз завтра або позавтра.

Говорила дуже лагідно і, не ждучи, аж я попрошу її усісти, відтягнула крісло від столу спокійним, певним рухом і усіла. Світло падало широко блідою струєю на її лице. Змарніле лице з великими смутними очима...

Я звернулася за Ганною. Чи вона не бачила Ганни?

Здається, що ні. Говорила, мовби не бачила її зовсім або мовби усувалася від неї нарочно.

А артистка стояла під коминком, висока, горда, холодна, роздразнена до крайності, і її великі, розгорілі з внутрішнього болю очі спочивали жадібно на змарнілім лиці дівчини. Ні, не спочивали, шукали лиховісне чогось, щоб знищити вже в другій хвилі відкрите і відчути полегшу за свій біль, що впився в неї... Недобра була в тій хвилі.

Я представила її дівчині. Дівчина склонилося легко, артистка ледве головою кивнула.

— Чи ви зможете в нас мешкати, рішить уже моя товаришка,— обізвалася я, даючи тим Ганнусі нагоду заговорити. А Ганна, не змінивши постави, обізвалася холодно:

— Граєте гарно?

Я глянула лячно на неї, і відтак — на гостю.

Вона усміхнулася ледве примітне, відтак потерла повільним, мов утомленим рухом чоло й відповіла:

— Не знаю, граю по своїй душі...

Ганнуса надула губи й не обзивалася більше.

Я була в прикрім положенні. Мені хотілося чогось прийняти оцю дівчину, що хоч і не була мені знайома, але викликувала в мене довір'я і симпатію. Якоюсь лагідністю, певністю, а найбільше – поглядом своїм. Спокійним, а разом — меланхолійним таким! Певність її рухів і та певність у гол"осі мали якусь іншу підставу, чим "добре виховання" або походження з "доброї родини".

— Отже, як думаєш, Ганнусю? — спитала я несміло ще раз розбурхану артистку.

Вона здвигнула плечима і неначе повела мене поглядом на два гудзики пальта чужої, що держалися слабше сукна від інших, і на її рукавички, що були порозпорювані чи погризені, а радше — кінці її пальців, які дівчина саме в тій хвилі підвела до уст, почавши їх нервово гризти... Чинила се несвідомо, і була се в неї, очевидно, якась привичка.

Мені спалахнула кров у лице, — я засоромилася і розлютилася. Ніколи не відчула я жодної заподіяної мені Ганнусею прикрості так сильно, як у тій хвилі перед сею незнайомою, що звернулася, як видно було з її істоти, з довір'ям до мене; ми поводитися тим самим перед нею глупо й просто компрометували себе.

По хвилі прикрої мовчанки, з якої кожний був би відгадав відповідь артистки і її хвиловий настрій, піднялася вона, Дорошенко, звільна із свого крісла. Гладячи раз по раз лагідним рухом свій муф, звернула свої великі блискучі очі тривожно на малярку.

— Не можете рішитися відмовити, пані? — спитала. — Прикро вам, правда? Воно буває часом так. Але ж ви тому не винні, пані! Се я сама винна, що з'явилася тут перед вами... Ні, то ви винні,— поправилася,

звертаючися нараз до мене й усміхнувшись несказанно милим усміхом. — Ви збудили в мені симпатію, про яку, мабуть, і не снили, хоч знаю вас лише з видження, бачила вас під час викладів науки гармонії. Шукаючи мешкання, зайшла я випадкове і в оцю вулицю. Прочитала виставлену в вікні картку, дізналася, що ви тут мешкаєте, і зараз рішилася замешкати у вас. Тому я тут. Але тепер бачу, що годі. Я ніяк не в силі грати з тим переконанням, що хтось із оточення зазнає через гру прикрість, а з нею — і через мене! О ні, ніколи! Мій фах вибагливий, і жадає зараз для себе нестисненої волі. А що я привикла віддавати музиці самі необмежене свободні почування, то тут мішав би мою душу вічний неспокій і підозріння, що розстроюю іншим нерви і впливаю погано на моє оточення, а того я не хотіла би!.. Я потребую спокою, що випливає з замилювання до музики і гармонії в відносинах, передусім — гармонії! Тепер уже я сама перепрошую, що відступаю,— додала трохи несміливо, між тим коли її погляд промайнув знов боязко по артистці, — але я справді не можу інакше. Тут, видно, — додала, оглядаючися, — панує тонша краса, але я мушу шукати любителів музики.

Ганнуса заворухалася.

Глянувши на неї, я побачила відразу, що з нею зайшла зміна і що в ній узяла верх її добра натура. Неначе не гнівалася ніколи, не бурилася ще перед хвилиною, так усміхнулася тепер. Піднявши брови зчудовано вгору, спитала:

— Хто вам каже, пані, що ми не любимо музики? Саме ми любимо музику, правдиву, від душі музику, що не є впливом дресури й профанації того, що зветься талантом, а впливом струнами обдареної душі, як се ви тепер описували. — І простягаючи до неї щиро руку, говорила далі: — Ми просимо вас остатися в нас і перенести симпатію свою й на других. Вони не такі страшні, як здаються, коли захмарені... Не так, Мартусю?..

Я усміхнулася, притакуючи головою. Я була би її таки зараз за шию обняла, що була така добра...

— А щодо гармонії в відносинах, то ми вміємо її цінити. Саме в нашій житті грає гармонія велику роль, і коли б ви справді хотіли в нас остатися, ми творили б викінчене тріо. Жінко! — звернулася до мене. — Потверди се, що я сказала, та зроби мені рекламу...

А я, щаслива по таким гарнім звороті її настрою, потвердила її слова, зробила їй "рекламу" і попросила й з своєї сторони дівчину остатися в нас.

Вона подякувала.

По ній було видно, що була урадована, хоч не виявила цього словами. Здавалося, не вміла висказувати почувань словами, і ми могли хіба по її очах бачити її задоволення. Ті очі окинули нас вогким вдячним блиском, а відтак спустила їх скоро, мов засоромилася свого зворушення, викликаного щирим виступом артистки.

Я просила її остатися у нас на чай, але вона відказала, вимовляючись, що дома жде на неї робота, коли має позавтра перепроводжуватися. Говорячи се, сягнула в кишеню і заплатила відразу за три місяці. Відтак посиділа ще трохи й попрощалася.

Третього дня спровадилася.

Артистка слідила з цікавістю, майже пожираючими очима, за кожною її річчю, яку вносили в кімнату, мовби хотіла відгадати з них характер дівчини та яким *milieu* дише все, і чи було варто – "цілуватися з нею в уста".

Але вона не мала багато речей.

Найкраще, що було в неї, то був її фортеп'ян.

Чорний, з дорогого дерева, прикрашений на краях арабесками з перлової матиці, лискучий, мов дзеркало.

Коли вносили його, вона сама прийшла за людьми, що привезли його. Сама вибрала місце, де мав стояти, і власною рукою поуставляла скляні підставки, на яких мав стояти.

Коли було вже все в порядку і ми всі три вечором сиділи при столі, на яким шипів самовар, споглядала вдоволено раз у раз за кімнатою, де стояв її улюблений інструмент, і мов мінялася з ним усміхом, що помістила його в такім добрім місці...

— Тут високі покої, і він буде прекрасно звучати,— говорила заодно.
— В нім знаменитий резонатор, але він потребує простору, а тоді його лише слухати! Я його знаю... я тут розживуся!

Кімната, де стояв він, була неосвічена, і її двері стояли нині цілком широко отворені...

Стояли широко отворені, і з них тхнуло чимсь, закутаним у темноту, не знаним мені цілком характером. Її очі зверталися туди, мов притягані таємною силою, розсвічуючися розкішно, мов душа її піддавалася без найменшої опори елементові сильнішому, як вона, пристрасно любленому нею, перемагаючому її цілковито.

Відтак грала нам.

Отворила інструмент цілком, щоби резонатор відітхнув уповні в "артистичній атмосфері", — і грала. Не які там штуки щораз іншого композитора, — лише одну штуку на цілий вечір.

— Се видається мені так, — об'яснила нам те, — як би чоловік читав відразу кількох авторів, а читаючи, не вглиблювся в жодного. Відобраваючи композитора, треба відгадувати і його істоту, щоб

зрозуміти мотив самої композиції. Інакше грання стає безхарактерне. Раз — що без душі композитора, а другий раз — що без душі грача, який не знаходить між композицією й собою нав'язуючих струн і грає напощаки. Те, що називають у звичайнім розумінні слова гарною грою, є лише гармонія звуків, нюансована чистою вправою.

Грала етюд Шопена оп. 21 чи 24.

Кілька разів раз по раз.

І в тім, що вона передше говорила, була, мабуть, правда. Я чула не раз сей етюд, чула й забувала наново, але коли вона грала його і кілька разів раз по раз, — я неначе інший слух дістала.

Душа стала здібна розуміти музику...

Кімната наша стала мінитися.

В неї напливали лагідно, одностайними хвилями, один по другім, один по другім, звуки. Все звуки й звуки. Хвилюючи сильніше й слабше, піднімаючися високо й спадаючи знов, заповняючи широкий простір собою.

Повторяючися, змінилися незаметно в красу. І вона поривала. Не голосною перемагаючою силою, лише самою ніжністю й м'якістю. Перемагала, приманюючи звучними барвами, а чуття віддавалися їй, потопаючи в ній без жалю...

* * *

Артистка сиділа проти неї, спершися о спинку крісла. Вічно рухливі руки лежали тепер бездільно на колінах, а лице поблідло. Від сильного впливу музики поблідла, а очима просто освічувала ту, що грала. Перший

раз бачила я, як над нею запанувала інша сила, чим її власна, і як вона піддалася їй.

А граюча сиділа, мов статуя, звернена до нас класичним своїм профілем, не ворухаючися тілом, і лише руки її мелькали по клавіатурі, мов білі листки...

Коли перестала грати, Ганнуса кинулася до неї з одушевленими похвалами.

— Ви вроджена артистка, — говорила раз по раз, стискаючи щиро її руку, — і я дуже щаслива, що ви опинилися між нами.

Вона усміхнулася і не відповіла нічого. Мабуть, була призвичаєна до подібних слів. Зате я не могла і на таке здобутися. Чулася такою дрібною й незначною перед нею, що й не знаходила слів на свою нижчість. Уже, щоправда, любов — великий чоловік, але й музика — не менший!

А вона сама ходила така тиха, скромна, відпихала так очевидно всю увагу, що на неї зверталася, мов прикрий тягар, що сунеться під ноги...

* * *

Була дуже мила в обходженні, легка, ледве помітна собою, але мовчалива і дуже поважна.

Усміх на її устах, що появлявся лиш рідко, був немов навіки затемнений смутком.

На питання Ганнусі про її рід, оповіла, що її батько був директором при однім великім банку і, стративши маєток, помер наглою смертю, а її мати живе при своїм браті, старім кавалері, прикована від кількох років прикрою недугою до крісла. Вона дуже боялася, щоб вуйко не оженився, чим грозив від часу до часу, бо відтак не могла б іти до консерваторії, що

було б для неї тим самим, що смерть. Він утримує її й матір, і хоч вона могла б і в Відні заробляти на себе, — заробляє вже й тепер, даючи лекції музики, — то там не могла б цього чинити, бо мусила б увесь час посвятити музиці. Більше не довідалися ми від неї.

— Не можу ще схарактеризувати сього твого *type antique*,— сказала Ганнуса до мене, коли ми щось у тиждень чи в дві неділі осталися самі обі дома.

— З замилювань Софії бачу натуру тонкого стилю, дбалу про красу й штуку в повнім розумінні. А з другої сторони — вона для мене загадка. Байдужна на все, мов дерево. Наприклад, прошу, що то за тип? Вважаєш, яке в неї білля? Гарне і тонке, мов у графині, а її постіль іще краща. Спить, мов царівна. Коли вмивається, не забуде ніколи насипати кілька крапель найтоншої парфуми до води, але зате її верхня одіж... просто — "товпа"! Цікава я, як довго будуть іще гудзики теліпатися коло її пальта, коли пришиє кусник відорваного від сукні шнура, що наборзі пришпилила шпилькою, і коли позашиває свої рукавички!

— Се вона їх погризла, Ганнусю.

— Дивна привичка гризти рукавиці.

— Вона і нігті гризе.

— Констатую, що нервова. Лише нервові любуються в таких розривках, коли душа їх переповнена чуттям. Але, мабуть, вона наложила на свої чуття сильну упряж. Завсіди спокійна, як мармур. З крою її правильних уст гадаю, що не пристрасна; з широких скронь, що вірна; і з брів, що споюються між очима, що вміє тайну заховати...

— Який мені Лафатер найшовся! — сміялася я з неї.

— А може, я зле вгадую? От най тебе відгадаю. З уст видно, що цілувалася б з кожним хлопцем, коли б хоч трохи був гарний і, судячи з становища старих тіток і батьків, "порядний", і що ти балаклива, як сорока. З веселих очей твоїх суджу, що ти обнімала б цілий світ, та що з кожним була б зараз "запанібрата", а по руках догадуюся, що в потребі і дров нарубаєш...

Я розсміялася.

— Вже щодо рук, то воно правда, — сказала я.

— А цілий світ не обнімала б?

— Нехай і так. Добре, що в мені стільки тепла, що можу ним і інших зогріти. На те дав бог серце...

— О, розуміється! Треба борзо голівку під очіпочок пхати. Я таки кажу: царство на землі належиться все-таки тобі!

Тим закінчила всю свою критику про мене.

По якійсь хвилі, під час якої малювала пильно, обізвалася знов:

— Софія мусить мати якусь нещасливу любов. Нещаслива любов перетворює не раз людську вдачу до дна.

— Ти зараз своє! — запротестувала я, хоч те саме сказала вже давно своєму серцю.

— Що могло в її житті грати більшу роль, як любов? — говорила далі Ганнуса. — На її тлі виростає всяка сила; а коли вона вразлива, якою саме мені здається, а притім вірна, то метаморфоза готова. О, в мене гостре око, і я пізнаю зараз, хто розуміється вже на нещасті!

— Вона признає се сама, Ганнусю, що нервова; казала, що стала такою від смерті батька. Була сама коло нього, як дістав удар серця, помер майже в її руках. Потім відхорувала се. Лікарі заборонили їй навіть займатися якийсь час музикою, але що їй без музики, як казала, нема життя, то не держалася їх приказів, і грала, й грає досхочу. Казала: "Знаю і без них, що унаслідила по батькові нервову систему і його недугу, але що мені один день життя менше або більше! Не боюся смерті! З нею замовкне вся музика моїх нервів і те, що здавило їх звучність..."

— Видиш, Мартухо? — кликнула артистка, піднімаючи тріумфальним рухом руку з пензлем.

— За тим криється щось, і я довідаюся ще про се. Я страшно цікава. Що за пригода здавила "музику" її нервів?

Я здвигнула плечима.

— Але вона й так грає ще чарівно...

І справді — грала чарівно...

* * *

Запанувала цілком над нами.

Артистка залюбилася в ній, мов мужчина, і майже задавлювала її своїм щирим, але на її, Софії, істоту забурливим, заголосним, занадто виявленим чуттям!

А я мовчки молилася на неї.

Ганнуса відкривала щодня нову красу в її істоті, а поверховністю її займалася, мов мати дитиною. Чесала сама її довге шовкове волосся,

укладаючи його по своїм стилю "antique", придумувала для її класичного профілю осібні ковніри й інші строї, а я без "мотивів" любила її. Ні, обох любила я.

Ніхто з них не жадав сеї любові від мене, як чогось вищого, святішого в житті, але я сама подавала її їм. І подаючи її, була сама щаслива. Жодна з них не жадала якоїсь там праці "надпрограмової" для себе, якої прислуги, але я сама подавала її їм. Одній і другій. Перша приймала її, не замічаючи сього навіть, а друга клонилася за те вдячно за мною, мов цвіт за сонцем.

— Ганнуса слушно називає тебе жінкою, — сказала раз Софія до мене, коли я знов зробила їй якусь прислугу. — Ти є вже вродженою жінкою і матір'ю, між тим коли з нас обох, т. є. З Ганнусі й з мене, виробила б се аж любов, і воно мусило б статися якимось дальшим розвоєм наших істот! Ти — ще неушкоджений новітнім духом тип первісної жінки, що пригадує нам Аду Каїна або інших женщин з біблії, повних покори й любові. Але не вихованням виплеканої покори й любові, лише покори й любові з першої руки, з природи! Ти й без науки була б та сама, що тепер. Жертвувала б себе з напору вродженої доброти, без намислу і без претензій до подяки! Ти — тип тих тисячок звичайних, невтомно працюючих мурашок, що гинуть без нагороди, а родяться на те, щоб любов'ю своєю удержувати лад на світі...

Я стидалася її гарних слів, заслонюючи лице руками... Чула, що стояла чимось нижче, далеко нижче від неї; що була супроти неї лише якоюсь простою робітницею...

А вона, наче відчула те й хотіла піднести мене до себе, сказала:

— З тебе буде прегарна мати, Мартухо!

— З тебе не менше, — впевняла я її, цілуючи її прекрасні білі руки.

Вона зморщила чоло, і її уста задрижали.

— З мене — ні! — відтяла понуро, мовби я вразила її.

— О, певно, що була б! Стільки краси й ніжності...

— Я понищила б усіх своєю любов'ю, діти й мужа,— сказала тремтячим голосом, спустивши скоро погляд уділ. — Я не з тих, що вміру люблять! — І, усміхнувшись якоюсь горесною усмішкою, звела розмову на Ганнусю.

— Вона — артистка. Неспокійна, змінчива, мов те море, але й гарна, мов море. Хто мав би ту силу прикувати її назавсіді до себе!

— І на неї прийде черга, — закинула я.

— На неї ніколи не прийде черга. Вона душею — артистка, хоч її твори не здобудуть собі, може, європейської слави. На те нема ліку. Ні чоловік, ні діти не вилічать її з того; до того, вона гарна – вона є сама краса, і шкода би втискати ту артистично закроєну душу в формат пересічних жіночих душ. Повинна вижити вповні, якою саме єсть...

Але не прив'язувалася до неї так, як до мене...

Говорили не раз цілими вечорами про різні справи; згоджувалися в найважливіших точках у погляді на життя, відтак про штуку, літературу, про прерізні питання; але сам спосіб відчування дівчини разив, здається, ту незвичайно тонко зорганізовану натуру... Подеколи, в поодиноких хвилях, відтягалася від неї, мовби відпихана почуттям якогось болю, що мав її стрінути від тої сильної натури. Але артистка й не замічала сього. Любила її пристрасно та запевнювала її, що вона просто з неба зісланий ангел, саме для неї зісланий ангел, щоб увіковічила його своїм знанням! А мені говорила, що хоче розпалити своєю душею сей type antique та вивести його з класичної рівноваги.

У Ганнусі збиралося в деяких днях більше дівчат, і вона вчила їх рисувати. Дівчата пізніше розбалакувалися і виявляли деколи надто вільно свої думки або почуття. Тоді "музика" — так звали ми її не раз — починала оглядати уважно свої руки, неначе відкривала на них плямку, вставляла і, ніби добачивши на своїй сукні щось до зашиття, опускала повільно голосну кімнату.

Дівчата були тому раді. Вона заважала їм своєю присутністю. Раз — що була найстарша з нас усіх, а по-друге... в ній було щось, що вимагало тонкості в думках і поведенні супроти неї, і се в'язало їх свободу...

* * *

Ми ділилися сумлінно домашньою працею.

Мінялися щотижня заняттями. Коли приходила черга на неї дбати про чай і таке інше, ми просто тішилися. Артистка розтягалася вигідно на своїй отоманці, а я була в найліпшій гуморі.

Вона брала річ дуже поважно. "Треба і в таких речах відшукувати гарні сторони, тоді вони не стануть ніколи тягарем!" Спускаючи вечорами ролети, затикала майже боязко найменші щілини, щоб хто не зазирнув усередину, хоч була переконана, що ніхто не міг заглянути до нас, бо наші вікна були високо, а ролети густі й нові. Потім наставляла самовар і починала господарити. Здавалося, коли була цілком певна, що ніхто чужий її не побачить, то оживала й ogrівалася... і перемінювалася в іншу істоту, теплу й приступну, незрівнянну з своїми прорізними видумками, як "украшувати домашнє життя..." Однак коли саме тоді надійшов хто несподівано, вона ховалася в себе і, сідаючи десь у тіні, сиділа там мовчки цілий час.

* * *

Одного дня випровадилося наше vis-à-vis [20] з нашої вулиці, і спровадився якийсь молодий технік із жінкою.

По речах, які звозилися, було видно, що се були люди маючі. Побачивши се, вона страшно змінилася.

Неописана ненависть відбилася на її звичайно спокійнім лиці, а очі заіскрилися злобою...

Самим інстинктом відчула я, що причина тому в незнайомих сусідах, але не мала відваги питати, а вона сама не сказала нічого. Відвернулася і приступила до фортеп'яна. Панувала над собою, мов найсильніший мужчина.

Відтак заграла.

Був сумерок, і вона грала з пам'яті.

Почала злегка, граціозно, небагатьма тонами якийсь вальс.

Перша частина була весела, зграбна й елегантна.

Друга змінилася.

Почалося якесь глядання між звуками, неспокій, розпучливий неспокій! Спинаяся раз по раз на басових тонах, то нижчих, то вищих, відтак окидала їх і переходила шалено скорою болючою гамою до вищих звуків. Звідси бігла з плачем наново до басів, — і знов глядання, повне розпуки й неспокою... все наново, і знов ряд звуків у глибину...

Весела гармонія згубилася; остався сам шалений біль, торгаючий божевільне чуття, перериваний яснішими звуками, мов хвиловим сміхом.

Грала більш як півгодини, відтак урвала саме посередині гами, що летіла в вищі звуки, акордом несамовитого смутку.

Місяць світив і освічував цілу стіну кімнати і місце, де вона сиділа...

Скінчивши грати, зложила по хвилі руки на фортеп'ян – саме де ноти кладуться, і опустила на них голову.

Мертва тишина...

А однак я відчула, що в її душі відігрався цілий вальс, що його лиш скінчила, і що не може позбутися вражень його... Ті болючі гами й неспокійне глядання в низьких тонах...

Я боялася перебивати тишину.

Але се й не була звичайна тишина.

Була тишина, повна напруження й здавленого горя, з неї почало щось творитися й приймати форми зловіщих тіней.

Нараз підняла голову й почала знов те саме грати...

Легкий, граціозний початок, а відтак другу частину.

Грала майже завзято, мовби боролася з чимсь із усієї сили, але закінчила знов посередині перерваним смутком.

Притиснула розпростерті пальці до висків і відітхнула. Тепер я сама перервала вже мовчанку.

— Се вальс, Софіє? — спитала несміливо.

— Вальс.

— Гарний...

— Так! Ce Valse mélancolique.

— Чия композиція?

— Моя.

— Маєш у нотах?

— Ні, в душі...

І замовкла.

Я хотіла ще спитатися, на яким мотиві скомпонувала його, але ніяк не могла відважитися. Тон, в якому сказала: "Ні, в душі", — усунув собі заздалегідь усі допити.

Коли замовкала, говорила далше в мовчанці душею.

Кожний рух, погляд і усміх набирали в неї зараз смислу і ставали продовженням внутрішнього життя, хоч не орудувала ними непотрібно й над міру. Здавалося, незвичайна сила була втиснена в класичну форму незворушимого спокою, — і тому пригадувала собою тим класичних істот, повних викінченої краси в формі й рухах, коли тим часом думками була наскрізь новітня.

* * *

Одного разу чулася я дуже нещасливою.

Години конверзації англійської мови ставали для мене чимраз прикріші. Молодий професор відвідував німочку й дома, і хоч я не могла йому в поведенні супроти мене закинути нещирості, вже сама та обставина, що бував у неї, чинила мене дуже нещасливою.

Мені відходила охота розмовляти на тих годинах, і ціла моя конверзація складалася з коротких відповідей, як хто звертався з питаннями до мене. Життя ставало незносиме, бо ж я виразно відчувала, що полюбила його...

Ганни не було дома, я кинулася на софу, заграбавши лице в подушку, і плакала.

Не знаю, як довго плакала я, але нараз зачула, що хтось потряс мною в плечах сильно, а відтак роздався наді мною голос Софії:

— Жінко!

Я підвелася.

Вона стояла передо мною, висока, спокійна, і гляділа на мене своїми великими смутними очима...

— Чого плачеш?

Я оповіла їй цілу історію.

Вона підсунула високо брови й спитала:

— Та ти тому плачеш?

— Чи ж сього не досить, щоб гинути з жалю? — відповіла я.

Вона здвигнула плечима так, як би хотіла сказати: "Ну, для тебе й того доволі", — і не відповіла нічого.

Коли я силувалася здержати сльози і не могла цього відразу вчинити, вона обізвалася:

— Гордість, яку природа кладе нам у душу, повинна ти більше розвивати. Се одинока зброя жінки, якою вона справді може вдержатися на поверхні життя. Будеш колись матір'ю...

— Що значить гордість у порівнянні до любові? — спитала я.

Тоді вона пристрасним рухом сховала лице в долоні й простогнала майже розпучливо:

— Всюди те саме!.. Всюди те саме!.. — Потім піднявшись, спитала: — А що значить пониження себе самої перед негідною людиною? Ти чуєш? — і її очі заіскрилися ненавистю, як тоді, коли довідалася про спровадження молодого техніка на нашу вулицю.

Я відчула сильний жаль в її голосі і, сховавши го лову на її коліна, спитала цілком стиха:

— Ти любила, музико?

— Любила...

І тишина.

— Ти любила, музико!

— Любила...

— Дуже?

— Є рід любові жінок, — обізвалася тремтячим голосом, мовби боялася говорити, — на якій мужчина ніколи не розуміється. Вона для нього заширока, щоби зрозумівся на ній. Таку широку любов, що мала мене вповні розвинути, ні, розцвісти мала мене, віддала я йому. Не від сьогодні до завтра, лиш назавсіді. Кожний рух його був для мене потребою, його вид був мені потребою, голос його був для моєї душі потребою, його хиби й добрі сторони...

Був мені потребою, щоб я стала викінченою і щоб багато дечого, що спало ще в мені, збудилося. Мав стати сонцем для мене, щоб я розвинулася в його світлі й теплі вповні; мала ще іншою стати, не знаю вже якою там...

До того розцвіту моєї душі потребувала я лише кілька слів його любові, — ми ніколи не говорили про любов до себе... вона існувала між нами лише німою музикою... так, як цвіт потребує не раз лише легкого подуву вітру до повного розвитку, без огляду на те, що пізніше настане; але він не вимовив їх. Мав їх у душі, носив їх у голосі, носив в очах, але — не вимовив... і я шукала причини тої мовчанки, що мене вбивала, шукала... ні! Шукаю її ще й тепер — і не можу її віднайти! Витрясла йому всі лелії зі своєї душі під ноги, а він не пізнав їх. Думав, що то такі цвіти, котрі в'януть і в воді відживають наново. Але одні лелії не оживають насвіжо в воді...

Не розумів мене. Характеру моєї любові не зрозумів.

"Бог сам всюди не міг бути, і тому сотворив матерів", — каже одна арабська пословиця. Матері не могли всюди самі бути й сотворили доньок і синів. Синів для доньок, а доньок для синів. Він був тим сином, для якого сотворила мене моя мати. Але тим часом, коли я розкладала душу свою перед ним, думав він... ні... ні! — докинула нараз, заслонивши лице руками, — того я не вискажу!

Одного дня, — говорила даліше, по хвилі глибокого віддиху, — розійшлися ми лише так, до "завтра"; я з усміхом на устах і з сонцем у душі, бо ми мали знов бачитися.

І не побачилися більше.

Від'їхав, а ліпше сказати — втік.

Чи ти, Марто, не згубилася коли в твоїм житті від своєї матері у великім місті? Я згубилася раз семилітньою дитиною, — й таку розпуку, й жаль, і страх той відчула я вдруге лише тоді, коли побачилася нараз без нього! Не знала, що з ним сталося, бо до нас не заходив він ніколи. Шукала його там, де звикла його бачити. Відтак і там не бачила його ніколи. Шукала з розпукою в грудях, бігала між людьми вулицями, — і трохи не питала кожного прохожого: "Не бачили ви його?" Був — і нема...

Був і нема!

Але ніхто його не бачив.

З того часу перестала я з душі сміятися.

Пізніше довідалася я, що його перенесли на іншу посаду, і він від'їхав. Не прощався зо мною, бо — як казав — не мав відваги "ломити" мені серця. Я була лише до любові, — казав, — і не належала до тих, що їх береться за жінки.

Щоб ти знала, Мартухо, — говорила вже цілком спокійним голосом, — що оце не видумка, але правда, — і він любив мене... Оженився потім із донькою якогось багатого броварника й живе ось тут...

Але він уже не той, що був, із подібним духом! Вона запанувала над ним так, що стратив цілком первісний характер своєї істоти. Став

об'єктивною машиною, і вся барвність, і звучність його єства, і гнучкість його душі зникли.

Неначе без характеру остався...

— І ти не бачилася більше з ним? — спитала я.

— Ні. Лише три рази стрітилася. Розминаючись, уп'ялив на мене очі, мовби хотів поглядом своїм прив'язати мене навіки до себе, навіки! Поглядом, Мартухо, що цілував мені ноги. — Потім розсміялася тихо, з глумом, що мене аж морозом пробігло. — Жалує за мною, Мартухо, — додала зниженим голосом, — жалує й каже, що його переслідує прикре прочуття, що чує мій плач, тихий, задавлений плач, що стрясає ціле тіло, тому що потайний...

Але я не плачу. Не плакала навіть.

Мені не жаль за ним. Він навчив мене ненавидіти й задавив цілу мою істоту від голови до стіп упокоренням. Був першим, що дав мені відчутти поганість покори. Від часу до часу відчуваю на своїй душі ту брудну пляму і, мабуть, не змию її ніколи. Я подала йому свою душу, розложила її перед ним, мов вахляр, а він – мужик...

З неописаною погордою вимовила се слово. Здавалося, коли б учув він се слово й тон, яким вимовила його, був би вбив її.

— Більше не любила я нікого в своїм житті. Але воно добре, — додала, поглянувши повним сіяючим поглядом до другої кімнати, де стояв її улюблений інструмент, — бо можу цілу душу віддати резонаторові. І я віддаю її йому! Коли сяду до нього, нахожжу рівновагу свого духу, вертає мені гордість і почуття, що стою високо-високо! Зате й граю йому звуками, яких не почує від нікого, і буду йому грати до останнього свого віддиху... Я знаю. Він останеться мені вірним. Він не

музик; не з того дерева, що виростає на широкій дорозі, але з того, що росте на самих вершинах... Я його музикант.

Встала й отворила широко рамена, мовби хотіла обняти кого, а очі її, великі, смутні очі, засіяли предивним блиском. Відтак опустила руки.

— Пожди, — промовила, — як йому заграю, коли піду до консерваторії, і як він буде відповідати. Наша музика запре всім віддих. Тепер я ще простий музикант, не вдам так, але відтак... — і я, і він розживемо вповні...

В її голосі дрижала здержувана радість, і, неначе втомлена сильним зворушенням якимсь, сперлася о диван, звертаючи до мене вповні свій ніжний класичний профіль.

Виглядала дуже гарно й дуже святочно в тій хвилі, а однак саме в тій хвилі, коли мій погляд спочивав на ній, по раз перший за нашого знайомства показалося в неї щось таке отверте, перейняте потайним, загадочним щастям якимось, — і мене взяв несказаний жаль. Я відчула виразно жаль за неї... Відтак промайнув мій погляд, немов потягнений невидимою силою, до дверей кімнати, створених широко, де стояв інструмент, — сей її світ.

Я опустила наново голову на її коліна і, притиснувши вуста до її руки, попросила тихим голосом, щоб мені заграла *Valse mélancolique*. Мені хотілось його чути...

Пішла й грала.

Не знаю... просто душа розривалася чоловікові в грудях при тих звуках, граціозних, заповідаючих найбільше щастя, в закінчених смутком і несамовитим неспокоєм! Се нишпорення там, у низьких тонах, перекидання, бушування між звуками за чимсь... за щастям, може? — і

надармо! Уривала несподівано посередині гами сумним акордом,
покидаючи в душі масу викликаних почувань мов на глум...

Я плакала.

Що мені вся гордість, про яку мені говорила, що її треба плекати, щоб
удержатися на поверхні життя, — що мені по ній!

Та звідки її й візьму, коли не піднімається сама з серця? Ні, я не вдам
того, що вона. Ані в любові, ані в горі, ані в перемаганні себе, а вже
найменше в плеканні гордості! Я проста робітниця, тип послугача з
природи вже, що не наділила її навмисно тим гордим даром, щоб
повзав...

Тому повзаю, й корюся до сьогоднішньої днини, й належу до тих
тисячок, що родяться на те, щоб без нагороди гинути!

* * *

В два дні по тім від'їхала до своєї матері, що лежала дуже хора й
прикликувала її телефонічне до себе.

Я оповіла артистці те, що вона мені оповідала про свою любов.

— Се щось цілком без сильних акцій, — замітила та, підносячи
здивовано брови вгору. — Правду сказавши, я надіялася чогось
бухливішого...

— Ну, — сказала я, — не кожний годен творити голосні акції; але я не
знаю, воно здається мені таким сумним і блідим...

— Однак вона викидає ще чогось від життя, — обізвалася артистка.

— О ні, не вижидає нічого більше!

— Ні? А що говорить *Valse mélancolique*? За чим шукає в нім безустанно? Не словами, не поведенням, ані очима, ані руками своїми не шукає, лише самими звуками... і я знаю, за чим шукає...

— За чим, Ганнусю?

— Е, ти того не розумієш...

— Щастя, Ганнусю?

— Е, щастя! Його нема. Гармонії шукає, хоче гармонійно вижитися вповні. Шукає рівноваги. Розумієш, що то значить? Щоб не заважати надто в долину й не піти без міри вгору, а саме як треба. Але – ти того не розумієш!

А далі по хвилі, глянувши вперед себе, десь немов у далечину гострим, пронизуючим, задуманим поглядом, сказала звільна з гірким усміхом:

— А я тобі кажу, Мартухо, як казала не раз уже, і не раз казати буду, що царство на землі належиться тобі...

* * *

Коли вернулася від матері, артистка кинулася до неї з подвійною любов'ю, — здавалося, відкрила на ній знов якусь там красу...

Але вона приїхала прибита, її мати лежала дуже хора, і вона приїхала лише на те, щоб у родичів своїх учениць у музиці просити відпустки на дві неділі, бо мусила доконче назад вертати...

І, полагодивши свої орудки, виїхала знов, віддаючи нам під особливішу опіку свій улюблений інструмент, "щоб на нім жодна з посторонніх дівчат не грала й не дразнила фальшивими акордами резонатора".

Вернулася скорше, як за дві неділі.

Її мати померла, і по похороні вона вернулася.

Приїхала бліда, тиха — мов замерзла на тілі й дусі.

Коли увійшла в кімнату, потягнула за собою довге пасмо холоду знадвору... Ганнуся аж рамена вгору підняла...

— Се подих смерті завис на мені, — оправдувалася вона, побачивши рух Ганнусі. Потім скаржилася, що не може ogrітися...

Пізніше усіла на свій фотель коло коминка.

Не можу її забути, як там сиділа... Довгу чорну ротонду, обшиту хутром около шиї і аж до ніг, закинула наопашки, спинаючи її недбало на грудях своєю рукою до купи, мов білою аграфою. Темний вузол волосся її спустився їй аж уділ на шию, а обвита два рази оксамиткою голова була сперта о спинку понсового тла фотелю... Правильне, мов із білого мармуру, личко, з великими смутними очима... ні, ні, не забуду її ніколи!

Ганнуся подала їй чай, щоб зігрілася, і вона пила та оповідала нам, що пережила.

Її мати була дуже нещасна по смерті батька. Раз — його утрата, а по-друге — тяжка хвороба, що приковувала її до крісла, віддала її на ласку й неласку слуг та затроїла їй життя пересвідченням, що була вуйкові тягарем... Просила заодно смерті в бога, і її одинокою розривкою була біблія, яку читала з ранку до вечора. Була вже здавна приготована

цілком на смерть. Взяла від неї, Софії, слово, що не буде за нею тужити, коли помре, бо се відібрало би їй бажаний спокій у гробі... І вона дала те слово матері. І коли її ховали, вона страшенно панувала над собою, щоб не зламати даного слова. Вона ж іще ніколи не зламила свого слова, але коли, проте, жаль брав верх над нею і вона з нечуваною силою змагалася побороти його, попсував церковний спів той, препогана чорна музика та, скомпонована нарочне на те, щоб пригноблювати й поборювати сміливіші й ясніші почування духу та робити з нього безсильного покірного раба, — попсував усі її старання, і вона ридала, мов божевільна!..

І не може позбутися якогось смертельного подиху, що обхопив її під час сього співу над гробом! Не може зогріти своєї душі!.. А саме коли матір ховали, був поранок чудовий! Сонце своїм золотом надало снігові рожеваву барву, і все було таке погідне, мов прибралося нарочне в красу на те свято, коли хто вертається назад в лоно природи. Симфонію була би вона казала заграти матері до гробу!

Прегарну величаву симфонію, що настроює душу до широкого польоту, і щоб характером своїм усмирювала розбурханий жаль у груді; а так... попсували її нерви якоюсь чорною силою, і вона піддалася її тягареві!

І справді, була цілком пригнетена.

Однак Ганнуся не дармо завзялася зігріти любов'ю сей type antique. Розпадалася коло неї. Була така ніжна й тепла, така добра, якою не бачила я її ще супроти нікого, — і се все не осталося без наслідків.

— Я трачу між вами почуття самоти, — говорила вона на такі змагання й усміхалася вдячно своїм лагідним усміхом...

І тим були ми вже вдоволені.

Артистка кидала дотепами, мов прискала іскрами, а що, розвеселившись, поривала собою, то її настрій ломив смуток дівчини, і вона поволі, поволі повертала до давнього настрою...

Здавалося, помирилася з життям.

До музики звернулася з подвійним запалом.

Восени мала їхати до Відня, до консерваторії і відразу вступити на третій рік. І справді, її талант і замилювання до музики заповідали їй уже тепер ясну будучність.

* * *

Настав май.

Все було в самім розцвіті.

Дерева білили цвітом, запах із них разносився далеко-широко воздухом, а вечори були повні несказанно лагідної, приманчивої краси...

Ми обі з Ганнусею ждали на Софію, що мала за хвилю вернутися з лекцій, повечеряти, і з нами, як звичайно, йти на прохід. Ми сиділи в неосвіченій кімнаті, віддаючися кожна своїм думкам.

Ганнуса спродала свою велику копію образу Корреджо "Віроломна" і марила вже про подорож до Рима, а я була не менш вдоволена. Здавала саме письменну матуру, тішилася надією, що й усна піде незгірше, а що найкраще — я була нареченою професора... того, з години конверсації англійської мови! Я дармо підозрювала його тоді в якихось симпатіях до німочки, — він для одного свого товариша виробляв рекламу.

Двері від кімнати, в якій стояв інструмент Софії, стояли напівотворені.

Нашими вікнами лялося місячне світло веселими струями, а звідти, з тої одної половини, била сама понура темінь...

Думаючи про се й те, спинявся мій погляд уже наново на ній, на тій вузькій, високій темній половині, а гробова тишина, що панувала там, неначе сунулася на нас...

"Коли б їх хто замкнув легко так!" — промайнуло мені в голові, але я не мала охоти встати й підійти туди... Потім повело щось мій погляд на темно-понсовий фотель Софії, що стояв недалеко отоманки Ганнусі, коло коминка, де пересиджувала найрадше, розлягаючися в нім завсіди вигідно... Він стояв простий, дерев'яний, саме в тіні.

Ганнуса лежала на отоманці й мовчала, як я. Нараз обізвалася.

— Мартухо, запри двері від Софіїної кімнати...

— Запри ти їх!

— Мені лежить так добре...

— То запрім їх разом! — попросила я непевним голосом і піднялася рішуче.

— Ходім!

Мов одним чуттям ведені, підійшли ми обі близько одна до другої і енергійним, поспішним рухом заперли... ні, гримнула дівчина дверми і замком.

— Разить мене темнота, — пробурмотіла, звиняючися, до мене, вхопила мене за руку й притягнула до себе на отоманку.

— Сиди тут!

Я сиділа мовчки. Не могла ніяк здобутися на яке слово. Щось замкнуло мені уста, на течію думок уклалося щось гамуюче, і якийсь прикрий неспокій обгорнув мене... Ціла душа ждала чогось...

Ганнуса мовчала, мов німа.

Згодом почулися кроки на сходах, — легкі, але повільні.

Се йшла Софія. Надходила чимраз ближче й ближче... врешті — ввійшла. Не привіталася, як звичайно. Мовби не бачила нас у кімнаті. Пішла просто до замкнених перед хвилиною дверей, отворила їх і зайшла туди...

Ми чули, як вона там, у кімнаті, отворила вікно, далі, по якійсь хвилі, цілий верх фортеп'яна... там відложила, проти свого звичаю, капелюх і парасольку, і аж потім увійшла знов до нас.

Зблизилася повільним ритмічним кроком, мов тінь, і, мов другу тінь, тягнула щось із створеної наново кімнати за собою...

Відтак усіла біля нас на свій фотель.

Мовчала.

— Добре, що ти прийшла, музико, — обізвалася Ганнуса, — ми вже так ждемо на тебе!

Вона не обзивалася. Сиділа, мов статуя, нерухомо.

— Ти чуєш, Софіє? — спитала вже я.

— Чую. Прошу, запаліть лампу! — заговорила зміненим голосом.

Я вибалушила крізь темряву очі на неї, — таким голосом не говорила вона звичайно. Запалила велику лампу над столом і глянула тривожно на неї.

Вона сиділа бліда, як смерть, а очі її, звернені саме на мене, сіяли фосфоричним світлом якимсь і видалися мені незвичайно великі...

І артистка побачила на ній зміну.

— Софійко, ти хора? — кинулася до неї.

— Ах, ні, ні! — запевняла, силуючися до звичайного тону, і спустила нагло погляд.

— Але я бачу, що ти не своя, зозулько! Ходи, їж що! Відтак підемо на прохід.

— Я не голодна, — відповіла, — їжте самі... Я буду грати. Заки з'їсте, я буду грати.

— Ти ж утомлена! Ходи їж з нами! — попросили ми обі відразу, й обі приступили до неї.

— Ні, не буду, не можу! — Дивилася на нас такими великими благаючими очима! — Я дістала лист від вуйка... і не можу! Читайте. Піду грати. Мушу грати!

І піднявшись, сягнула до кишені й кинула нам лист на стіл. Відтак, таким самим кроком, як перше, пішла до кімнати...

Ми кинулися читати листа. Вуйко подавав їй до відомості, що оженився і не може її у Відні удержувати.

Ми поніміли.

Ганнусі закрутилися сльози в очах, а мене пришибло страхом, невмотивовано глибоким страхом!

— Се зле, Мартухо... ах, лайдак він!

Я кивнула головою й сіла. Усіла коло столу без думки, а очі звернулися туди, за нею.

Вона грала там, у неосвіченій кімнаті, а двері стояли, як перше, отворені...

Грала свій вальс, але так, як ніколи.

Мабуть, ніколи не заслугував він більше на назву "Valse mélancolique", як тепер. Перша часть — повна веселості і грації, повна визову до танцю, а друга... О, та гама! Та нам добре знана ворохобна гама! Збігала шаленим льотом від ясних звуків до глибоких, а там — неспокій, глядання, розпучливе нишпорення раз коло разу, топлення тонів, бій, — і знов збіг звуків удолину... відтак саме посередині гами смутний акорд-закінчення.

Ганнуса плакала. І я плакала.

Обі знали ми, що одно життя зломалося.

Відтак вона скінчила грати і ввійшла.

— Тепер дайте мені їсти, — сказала і, станувши коло столу саме проти світла, закинула руки за голову й почала простягатися, як чинила се звичайно по довгій утомляючій грі...

Ми піднялися, урадувані її словами...

Однак вона не вспіла ще до кінця простягнутися,— вигиналася якраз найвигідніше, — коли саме в тій хвилі розлігся з кімнати, в котрій стояв інструмент, страшений лоскіт, а відтак слабкий жалісний зойк струн...

Вона струхліла.

— Резонатор тріс! — крикнула Ганнуся.

— Струна! — крикнула я.

— Резонатор!

Вона скричала не своїм голосом і полетіла до кімнати. Заки ми пігнули за нею з світлом, вже знала, що сталося.

— Резонатор? — спитала Ганнуся.

— Струна...

— Отже — струна!

І справді лише струна. Інструмент був цілком відкритий, і ми всі похилилися над ним і бачили ту струну. Одна з басових лежала аж звита з сильного напруження між іншими, просто натягненими струнами, поблискуючи, мов темним золотом, до світла...

— А я гадала, що то резонатор спроневірився тобі! — обізвалася Ганнуся вже своїм звичайним безжурним тоном, однак вона не відповіла вже. Упала лицем на струни — зомліла...

Ми винесли її. Відтак відтерли, і Ганнуся побігла сама по лікаря. Заки він прийшов, вона заговорила.

— Чому Ганнуся казала, що резонатор тріс? Чому? — питала заодно майже розпучливо, так, як питають малі діти, не розуміючи причини відчутного жалю, не тямлячи, що з нею діялося. Я втихомирювала її. — Чому, чому?.. Але чому казала? — домагалася, і великі сльози котилися з її очей... — Чому казала, коли не спроневірився!..

* * *

Лікар приступив до її ліжка, як дістала сердечний удар.

Не міг їй допомогти.

Зворушення, яких зазнала, були засильні і наступали заскоро, одне по другім, щоб їм могла опертися її фізична сила. Побороли її.

* * *

Винесли нашу музику.

Май забрав її до себе.

Ганнуся не дізналася ніколи, як причинилися її без думки кинені слова до сумної події; але вона й без того не могла кілька неділь успокоїтися. Від часу до часу плакала своїм сильним, пристрасним плачем, закинула всі барвні речі і роздерла прекрасний розпочатий малюнок, до якого мала їй "музика" служити до якогось там мотиву; але

по шістьох тижнях затужила знов за барвами і, попрощавшись з усіма, виїхала до Рима...

Фортеп'ян "музики" забрала я до себе, і на нім грає мій син. Але хоч я і як ходжу коло нього, стираю з нього найменший порошок, мені все здається, що він понурий, осиротілий і тужить за тими білими дрібними руками, що гладили його по чорній блискучій поверхні рухом, повним любові і ніжності, а по клавіатурі його мелькали, мов білі листки...

Ганнуса переконує мене, що мій син не буде ніколи артистом — і може, правда по її стороні. Але зате її син буде артистом, як не заводовим, [21] то бодай по душі.

Повернула по трьох роках побуту з Італії і привезла з собою прекрасного дволітнього хлопчину, темного, мов із бронзи, з її очима.

— Де твій чоловік? — спитала я її, коли зложила мені візит, елегантна, пишна, мов княгиня. Вона підсунула високо брови й поглянула на мене здивованими очима.

— Чоловік? Я не маю чоловіка. Батько мого хлопця остався там, де був. Не могли погодитися в способі життя, і коли не хотів мене зрозуміти, я покинула його. Але хлопець — мій. Я заробляю сама на нього, і він — мій. Ніхто не має права до нього, окрім мене. Те право закупила я своєю доброю славою. Але — ти того не розумієш!

І може, справді, я того не розумію! Але... що з нею, що поступила так собі? Може, вона й винувата... хоч... розібравши докладно її предивну вдачу, мені годі кинути на неї каменем. Я переконана навіть, що й "музика", той пречистий type antique, не була б відвернулася від неї. Сама казала, що було б шкода псувати ту наскрізь артистичну індивідуальність, що нехай би виживала вповні!

Лиш вона не могла вижити вповні.

Як і опиралася всьому напорові згубної сили майже класичною рівновагою сильного духу, — самій музиці вона не могла опертися. А її кінець сховався був у неї в ту музику. Визирав із неї пориваючою красою смутку й меланхолії, і саме тоді, коли грала свої композиції й фантазії, і коли купалася в ній, як у своїм властивім елементі...

Не можу позбутися до сьогоднішньої днини думки, що музика позбавила її життя...

Одною-одніською, тоненькою струною вбила її!..

1897

[1] — Меланхолійний вальс (франц.).

[2] — Штука — мистецтво.

[3] — Найкраща улюблениця долі (нім.).

[4] — Я — улюблениця долі (нім.).

[5] — Матура — екзамен.

[6] — Мимохідь (франц.).

[7] — Чічка— квітка

[8] — Середовище (франц.).

[9] — Дякую красно (нім.).

[10] — Лижви — ковзани.

[11] — Година конверзації — розмовний урок.

[12] — Софі.

[13] — Дуже порядна й гарна (нім.).

[14] — Фризура — зачіска.

[15] — По-античному (франц.).

[16] — Античний тип (франц.).

[17] — Ціха — прикмета, риса.

[18] — улюблениця долі (нім.).

[19] — Отже (лат.).

[20] — Сусіди напроти (франц.).

[21] — Заводовий — фаховий, професійний.